

Vztah mezi výrazovou a významovou stránkou pojmenování

I. klasifikace pojmenování v češtině (shrnutí předchozího výkladu):

Pojmenování **značková** (nemotivovaná, základová)

- význam nelze odvodit ze slov současně existujících ve slovní zásobě
- výrazová forma je záležitostí konvence (např. *strom, les, bít*)
- obvykle motivující pro další typy pojmenování

Další typy pojmenování - pojmenování **motivovaná** (popisná, utvořená na základě slov jiných - stavbou napovídají význam)

- typy motivace:

- 1. zvuková (imitativní):** napodobování mimojazykových zvuků citoslovci a slovy zvukomalebnými (onomatopoickými)
- 2. sémantická (transpoziční):**
 - primárně: zejména metaforické a metonymické přenášení pojmenování
 - sekundární typy přenášení významu
- 3. slovtvorná (derivační):** obměna vnitřní formy slov (*slovtvorné postupy*):
 - a. odvozování
 - b. skládání
 - c. zkracování

Fundace: slovo **fundované** (výsledné, cílové) podmíněno **fundujícím** (původním, výchozím)

- na slově fundujícím se slovo fundované zakládá
- slovo fundující je formálně součástí slova fundovaného

(*lesní – lesník, roh – nároží*)

II. Na vztahu motivace a fundace jsou založeny i **další pojmy slovtvorby**:

a) **slovtvorné svazky:**

- jedno slovo je motivující (fundující)
- ostatní slova jsou od fundujícího slova odvozená...

(*les - lesík, lesíček, polesí, zalesnit*)

b) **slovtvorné řetězce**

- platí vztah motivace (fundace) mezi sousedními členy, např.: *les – zalesnit – zalesňovat – zalesňovací*

c) **slovtvorná hnízda:**

- obsahují zároveň slovtvorné řetězce i svazky, např.:

les, lesík, lesíček

lesní

lesopark, lesostep

zalesnit, zalesněný

zalesňovat, zalesňovací

podlesí

polesí, polesný

lesák, zálesák

prales

Každé motivované (fundované) slovo:

- **pojmová (onomaziologická) báze** (určitá /společná/ třída jevů)
- **pojmový (onomaziologický) příznak** (znak, který daný jev odlišuje od jiných jevů této třídy)

Příklady:

sběratel – báze: *osoba*, příznak: *sbírá* (např. *známky*)

sběrač – báze: *osoba*, příznak: *sbírá* (např. *jahody*)

sběrač – báze: *nástroj*, příznak: *sbírá* (*součást stroje, technického zařízení*)

chytrák – báze: *osoba*, příznak: *je chytrý, resp. vychytralý*

posluchárna – báze: *místo*, příznak: *místnost, kde se konají přednášky*

sušička – báze: *nástroj*; příznak: *určen k sušení* (*prádla, potravin*)

Slovotvorné procesy:

MUTACE

- nově utvořené slovo = jiný význam než slovo základové (výchozí)
- větší změna než u ostatních slovotvorných procesů
- změna slovního druhu:
- může proběhnout: *slepý* – *slepec* (adjektivum – vlastnost → substantivum – osoba), *běžet* – *běžec* (sloveso – děj → substantivum – osoba)
- nemusí proběhnout: *kniha* – *knihař* (substantivum – věc → substantivum – osoba)

TRANSPOZICE

- ve porovnání se slovem základovým:
- u slova nově utvořeného se mění slovní druh, ale nemění se lexikální význam
- nově utvořené slovo: stejný význam jako slovo základové
- např. název vlastnosti: *chudý* – *chudoba* (adjektivum → substantivum), název děje: *létat* – *létání* (verbum → substantivum), označení místa (původu): *dole* – *dolní* (adverbium → adjektivum)

MODIFIKACE

- nově vzniklé slovo = pouhá obměna slovního významu slova základového
- k původnímu významu slova se přidává nějaký příznak (modifikuje se)
- nemění se slovní druh
- např.:
- *strom* – *stromek* (odvozenina má všechny příznaky původního významu s expresivním příznakem vyjadřujícím zde malou velikost)
- *stromek* – *stromček*, *sladký* – *slad'oučký*

- **nejčastější typy:**

a) vidové změny sloves: *běžet* – *vyběhnout*;

b) stupňování adjektiv: *těžký* – *těžší* – *nejtěžší*;

c) tvoření zdrobnělin (deminutiv): *obličej* – *obličejík* – *obličejíček*;

d) tvoření slov zveličelých (augmentativ): *bába* – *babizna*;

e) tvoření kolektiv: *kámen* – *kamení*;

f) tvoření výrazů přechýlených: *žák* – *žačka*;

g) tvoření názvů mláďat: *slon* – *sluně*.

Typické varianty pojmenování:

1. **hláskové** (polévka – polívka, také – taky, čištění – čistění);
2. **tvaroslovné** (brambor – brambora, favorité – favoriti, činitelé /život./ – činitele /neživot./);
3. **slovotvorné** (tamní – tamější, tančit – tancovat, kreditní – kreditový).

III. Základní prostředky rozšiřování české slovní zásoby

1. **tvoření slov** (zejména odvozováním, skládáním a zkracováním - srov. výše)
 - tvoří se nová pojmenování
 - sleduje **derivatologie** (jazykovědná disciplína)

Poznámky k odvozování slov:

- zejména **prefixace** a **suffixace**
- **konverze** (odvozování koncovkové): ke slovnímu základu ohýbací tvarotvorný sufix – koncovka (kořen- \emptyset – kořen-**í**, přinés-t – přínos- \emptyset /nulová koncovka v 1. p. sg., pochvál-i-t – pochval-**a**, trn- \emptyset – trn-**í**, lov-i-t – lov- \emptyset)
- typy koncovek: **pádové**, **osobní** (u sloves), **rodové** (u slovesných přičestí), **infinitivní** (u sloves)

Základní typy smíšeného odvozování:

- a) **prefixálně-suffixální** (předponově-příponový), např. vod-a /**po-vod-eň-** \emptyset , čern-ý /z-čern-**a-l-ý**
- b) **prefixálně-konverzní** (předponově-koncovkový), např. dráh-a /**ná-draž-í**, čas- \emptyset /**po-čas-í**
- c) **prepozicionálně-konverzní** (předložkově-koncovkový), např. žen-a /**o žen-ě**, kámen- \emptyset /**na kamen-í**

Odvozování méně častými typy afixů

a) **Postfix** (také tzv. **zápona**) – slovotvorný afix připojený až za gramatický sufix (za koncovku), tedy k úplnému slovnímu tvaru. V češtině se takto tvořená slova omezují pouze na některá neurčitá zájmena a příslovce a můžeme se setkat s následujícími typy postfixů:

- **-si** (kdo-si, koho-si; kde-si, kdy-si);
- **-koli** s variantou **-koliv** (co-koli/v/, čeho-koli/v/; kdo-koli/v/; jaký-koli/v/; kde-koli/v/; kdy-koli/v/);
- **-pak** (kdo-pak, koho-pak; jaký-pak; kde-pak, kdy-pak);
- **-ž** (jen-ž, jeho-ž, je-ž, ji-ž);
- **-že** (kdo-že, koho-že; kde-že);
- **-hle** (ten-hle, toho-hle, takový-hle; tam-hle).

b) **Infix** – zvukový komplex dodatečně vkládaný do základu slova, např. souhláska rozšiřující kořen slova (tra-**m**-poty), nebo opakování zvukového komplexu při intenzifikaci adjektiv a adverbii (mal-**il**-inký, maloul-**il**-inko, dlouh-**an**-ánský).

c) **Interfix** (také **spojovací vokál**, **konekt**, **spojovací submorf**) – segment vyskytující se mezi dvěma jednoduchými základy tvořícími slovo složené, nejčastěji **-o-**, méně často **-e-** nebo **-i-** (velk-**o**-město, vel-**e**-dílo, svít-**i**-plyn), může být i nulový (knih-**0**-tisk).

2. **přejímání slov z cizích jazyků – adaptace:** v celém průběhu vývoje jazyka nejčastěji z latiny, řečtiny, angličtiny, italštiny, francouzštiny, němčiny a ostatních slovanských jazyků
3. **přejímání z jiných než spisovných útvarů národního jazyka**, tj. místních dialektů, event. interdialektů (např. v uměleckém stylu *šohaj, cérečka*), profesních a zájmových slangů (např. sportovní výrazy *baráž, kouč*) a argotu (*chlupatej, polda*)
4. **přenášení pojmenování** (na daném základě; srov. dřívější výklad + výše):
 - vnější podobnost (**metafora**: *kaštanové vlasy*)
 - vnitřní podobnost (**metonymie**: *zahrát Čajkovského*)
 - rozsah, poměr rozsahu apod. (**synekdocha**: *živit pět krků*)

Literatura:

Hubáček, Jaroslav; Jandová, Eva; Svobodová, Jana: *Čeština pro učitele*. 3. vydání (např.), VADE MECUM BOHEMIAE, Opava 2002

Příruční mluvnice češtiny. KARLÍK, P. - NEKULA, M. - RUSÍNOVÁ, Z. NLN - Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2000 (opr. vydání)

- pro konkrétní přednášku:

- *K některým současným vývojovým trendům v oblasti české slovo tvorby*. Mezinárodní sborník (UMB Banská Bystrica, OU v Ostravě, SU v Katovicích). Ostrava 2005. Jana Svobodová, Diana Svobodová, Eva Höflerová (eds.)
- Svobodová, J. – Svobodová, D. – Höflerová, E. (eds.): *Západoslovanské jazyky v 21. století*. Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava 2005